

Жороев И.М.

**ЖАЗУУЧУ М. ҮСӨН МЕНЕН Н. САЙДУЛЛАЕВДЕРДИН ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИ
КОЛДОНУУ ӨЛЧӨМДӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН МААНИЛЕРИН
ТҮШҮНДҮРҮҮДӨГҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Жороева И.М.

**ОСОБЕННОСТИ ПРИ РАЗЪЯСНЕНИИ ЗНАЧЕНИЙ И ПРИМЕНЕНИЯ ЗАДАЧ
ДИАЛЕКТИЗМА ПИСАТЕЛЕЙ М. ҮСӨНА И Н. САЙДУЛЛАЕВА**

I.M. Zhoroeva

**ESPECIALLY WHEN EXPLAINING THE VALUE AND
APPLICATION OF THE OBJECTIVES OF DIALECTICISMS WRITERS
M.USON AND N. SAYDULLAEV**

УДК:371.46

Көркөм чыгармалардын тилин лингвистикалык, стилистикалык аспектилерде изилдөө азыркы кыргыз адабий тилинин өнүгүшүндө зор мааниге ээ. Анткени бир жагынан көркөм туундуларда элдик тилдин бардык деңгээлдеринин байлыгы өтө кеңири орун табат. Экинчи жагынан «сөз азабын» тарткан чыгармачыл инсандын тилдик-автордук образы да анда жуурулушат: калемгердин элдик тилдин узустук кудурет-мүмкүнчүлүктөрүнө автордук жаңы түс берген жаңычылдык өнүмдөрү (продукциялары) чагылат. Жалпылык менен жекеликтин ортосундагы диалектикалык байланыш сыңары узустук (жалпы) жана автордук (жеке) тилдик карым-катыштар өз кезегинде элдик тилдин ички динамикасын көрсөтөт.

Диалектизмдер адабий тилдин өнүгүш тарыхын чагылдырган, аны менен карым-катышта болгон лексикалык диалектизмдер көбүнчө адабий тилдин сөздүк составын байытып турган өзгөчө сапаттагы тилдик категория.

Түштүк батыш диалектинин өкүлдөрү болгон жазуучу М.Үсөн менен Н.Сайдуллаевдер көбүнчө айылда жашашып, эмгектенишип, элет турмушун, диалектилик тилди мыкты билген калемгерлер. Адабиятчы С.Тургунбаев М.Үсөндүн «Ааламдар алкагында» романына жазган баш сөзүндө туура белгилегендей: «жазуучунун күч-кубаты, талантынын ташыркабас канаты, кенелбес кенчи, түгөнбөс алтын казынасы – тузу касиеттүү, угуту күчтүү эне тилинин алабына кана сугарылганы, сөздөрүнүн мээр-наардуулугу, көп маанилүү, көп кырдуу, көп боектуулугу. ...Бул жагынан, кудайга шүгүр, Музапарда бакубаттык, бардамдык даана сезилип, кан-сөлдүү тилдин деми уруп, окурманды өзүнө тартып турат» [3:7]. Ошол «кан-сөлдүү тилдин» бир деми диалектизмдерде, «кана сугарылган» «эне тилинин алабы» диалектилик тилде жатат. Жазуучу

эне тилибиздин ал соолбос кенчин кеңири пайдаланууга аракеттенет. Бирок лексикалык диалектизмдерден тышкары нагыз фонетикалык, нагыз морфологиялык өзгөчөлүктөрдү автордук кепте ылгабай колдоно берген учурлары бар. Мындан көркөм чыгарманын тили утук албайт: *Кандай болуп, кандай жоктун гоопсурааткан таапшиин канчалап тартышпады* (М.Ү. «А.а.», 24), *Бий эртеден бери талталган күлүктү жарышка салаар түр менен өзү макул көргөн ишке кандай болоор экен деген ой учугуна жетпей, кайра-кайра келининин дааналыгын сыдырата эстегени, өткөнгө сарсен салганы шонон* (М.Ү. «А.а.», 17), *Беркилер оозуларын ачканча бөйпөңдөп, куйруктарын кыпчыганча туруп калышты* (М.Ү. «А.а.», 30), *Көз жашыны көлдөтүп, бөлкүлдөп ыйлайт* (М. Ү. «С.ж.», 67), *Сөлөкөт баткандай тешиктерден кирип-чыгып жаткандарды көрүп, дагы таң калаттар* (М.Ү. «А.а.», 11).

Н.Сайдуллаев чыгармачылыгын баштагандан тарта диалектизмдерди колдонууга ык койгон авторлордон болуп эсептелет. Мисалы, жаш жазуучулардын «Тоо булагы» аттуу аңгемелер жыйнагында жарык көргөн «Коломто» деген эң алгачкы чакан аңгемесинде эле төрт лексикалык (**тамарка** – огород, **ошту** - кубат, **адеп** – кайта-кайта, **чегүү** - сууну сугарылуучу жерге толук ичкендей кылып жөөктөтө же жайылта буруп чыгуу), үч фонетикалык (**шул**, **жашөөрүү**, **наалаты**) диалектизмди колдонгон. Кыска аңгеме үчүн бул көптүр, бирок орундуу жумшай алган. Ошол эле учурда каармандардын кебин түзүү үчүн жасалмалуулукка, ашкере адабий тилде сүйлөтүүгө жол берип койгон жерлери да бар:

Кемпир дасторконду жыйнай баштады.

– *Бүгүн күнгө эмне?*

– *Эртең бейшемби.*

– *Күн да өтүп баратат. – Чал кайра кынтайды,*

– *Гүлсүн эртең келет тура.*

– *Ооба...Эртең...–деди кемпир* («Т.б.», 86).

Алды сызылган сөздөрдөн түштүк батыш диалектинде **эртең эртеге** түрүндө айтылат, калгандары колдонулбайт. Кемпир чалдын кебинде алардын жумшалышы ишенимсиз деп ойлойбуз. Н.Сайдуллаев объектибиздеги акын-жазуучулардын ичинен диалектизмдерди эң жакшы билген, көбүрөөк колдонгон калемгер болуп эсептелет. Кийинки чыгармаларында, мис., «Кызыл» романында лексикалык диалектизмдерге ашкере басым жасагандыгы байкалат. Ошондой эле каармандардын кебиндеги табигыйлуулукту берүүдө Н. Сайдуллаев да, М. Үсөн да лексикалык диалектизмдерди фонетикалык жана морфологиялык диалектизмдер менен бирдикте колдонуу ыкмасын да пайдаланышат: *-Жарык илаби ириңдеп, ого жалбырак жабыштырып, түзөтө албай жүргөн, онун кайсы аптин ол чолок жактырды* (Н.С. «Х.Ш.», 231; ад. т. «эрин, жүз»), *-Оңдо айтып кой, карындашым, кечке жуук Садык тагамдыкына масилаатка барсын* (Н.С. «Х.Ш.», 206; ад. т. «тайке, кеңеш»), *-Мен сизге бир мунасын гап айтайынби?* – деп калды Эиен (М.Ү. «С. ж.», 85; ад. т. «ылайык»). ж.б. Бул көркөм чыгарманын жалпы окурман журтчулугуна түшүнүктүүлүгүн төмөндөтөт.

Жазуучулардын советтик мезгилден кийинки чыгармаларында диалектизмдердин бир топ кеңири орун алып жатышы төмөнкүдөй жагдайлар менен байланыштуу деп ойлойбуз.

1. Өткөн кылымдын 1985-жылынын апрелинен баштап СССР мамлекетинде кайра куруу деп аталган коомдук демократиялык процесс башталып кийин ал өнүгүү советтик зор державанын кыйрашына жана Кыргызстан сыяктуу улуттук республикалардын эгемендүү мамлекет болушуна алып келгени белгилүү. Ошол кайра куруу тушундагы тилдик өнүгүү тууралуу А.Жалилов: «... коомдук турмушта, экономикада, элдин аң-сезиминде жүрүп жаткан демократиялык жараяндар (процесстер) тилге да таасир этти. Кыргыз адабий тилиндеги **ал жараяндар диалектилик байлыкты кеңири өздөштүрүүдөн** (алдын биз сыздык – И.Ж.), өздүк спецификасын, тазалыгын, сактоодон ж. б. салаалардан көрүнүп жатат. Алсак, лексиканын башында азыр диалектилердин (говорлордун), анын ичинде түштүк диалектилердин лексикалык мүмкүнчүлүгүн пайдалануу багыты жандана баштады. Мезгилдик басма сөздүн бетеринде түштүк диалектилерге мүнөздүү көптөгөн сөздөрдү учуратууга болот» [1:198], – деп жазат. Чыныдыгында да, кайра курууга чейинки айтылбай бугуп жаткан көп тилдик маселелер көтөрүлүп, орус тилинен кирген сөздөрдү эскирген сөздөрдүн, жаңы сөз жасоонун жана диалектилик сөздөрдүн эсебинен байытуу багыты күч алып, ар бир газетанын өзүнүн «Жаңы сөздөр сөздүкчөсү» рубрикалары чыгып турган. Ошондон башталган жана мамлекеттик тил

мыйзамынан кийинки эне тилибизди өнүктүрүү идеялары көркөм сөз чеберлеринин диалектизмдерге карата мамилесин бир топ өзгөрттү. Жазуучулардын чыгармаларына жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн кеңири киргизилип жатышынын бир себебин жогоруда сөз болгон контекстте караган да туура болчудай.

2. Изилденип жаткан жазуучулар да «айылдын балдары», элетте өсүп, мектепте окуп жетилишкен. Ошондуктан айыл темасыбы, же тарыхый темабы, же балалыкка, туулган жерге арналганбы кайсы темага кайрылбасын, көз алдында абстракттуу географиялык ландшафт эмес, туулуп өскөн жери элестеп, ал географиялык фон болуп берет, андагы жашаган жердештеринен каармандарын көрөт. Кичи эне тили – эне сүтүнөн өтүп, балалыгынан сүйлөгөн диалектилик тил, анын ыргагы кулагында жаңырып турат. Диалектизмдердин чыгармаларга киргизилишинин дагы бир себеби дал ушул көп кырдуу автордук образдын тилдик чагылышында, ар бир автордун жеке чыгармачылык өзгөчөлүгүндө жатат.

3 Кийинки жылдарда китеп чыгарууга карата советтик мезгилдегидей катуу талаптар коюлбай калды. Чыккан китептер мурдагыдай атайын чыгармачыл топтордо, уюмдарда талкууланып, адистер тарабынан рецензияланбайт жана авторлор менен талашып тартышкан профессионал редакторлордун колунан өтпөйт. Демек, жарык көргөн китептер көбүнчө калемгерлердин жеке субъективдик тилдик көз караштарынын чегинен чыкпай, адабий тилдин талаптарынан караган коллективдик тилдик пикирлерден сырт калууда.

Көркөм чыгармаларда диалектизмдердин башка түрлөрүнө караганда лексикалык диалектизмдер өзүнө таандык өзгөчөлүктөр менен бир топ кеңирирээк жумшалат. Алсак, фонетикалык жана грамматикалык диалектизмдер көбүнчө каармандын кебинде келип, жергиликтүү тилдик колоритти түзүү максаты менен байланыштуу болсо, лексикалык диалектизмдердин стилдик кызматы көп кырдуу. Бирде жогорку түрлөрдөй эле каармандардын кебинин табигыйлуулугун билдирсе, бирде адабий тилдеги эквиваленттери менен алмашып келип, сөздөрдү кайталоодон качууга зор синонимдик каражат болот. Каармандарды, пейзажды сүрөттөөдө, окуяны баяндоодо, этнографиялык тактыкка жетүүдө ж.б. учурларда аларды орду менен пайдаланып, ыктуу иштетүү жазуучунун сөз тандоо, сөз урунуу чеберчилиги диалектизмдерди чыгармасына кийирүү менен гана чектелбейт. Алар лексикалык диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүү өзгөчөлүктөрү аркылуу өз чеберчиликтерин көрсөтө алат. Биз талдоого алган жазуучулар төмөндөгүдөй ыктарда диалектизмдердин маанилерин түшүндүрө алышат.

1. Диалектизмдердин маанилерин текстте

түшүндүрүп колдонуу. Чыныгы калемгер көркөм туундусун жалпы окурмандарга жеткиликтүү болушун, алар кыйналбай окушун көздөп, ар бир лексикалык бирдиктин көркөм жүгү жана түшүнүктүүлүгү үчүн сөз азабын тартат. Ошондуктан окурманды сөз кудуретинин илеби бийлеп турган эстетикалык сезиминен алагды кылбай, диалектизмдердин маанилерин контекстте түшүндүрүүнүн ар түрдүү ыкмаларын изденет.

а) Текстке киргизилген диалектизмдерди адабий синоними менен түшүндүрүү. Бул учурда синонимдик түгөйлөр өз ара мурун же кийин, жанаша же обочо колдонула берет: *Ашым эки челекти ошол жерге койду да, нараак басып, өскүлөң коюу жалбыздан тутамдап, кабза-кабза жулуп келип, аны менен челектердин ичин ыкшап сүртүп чыкты* (Н.С. «Күн б.», 118), *Эми Күноол нуктаган тарапка көзүн зордоп ачып, дыккат кылып көңүл буруп, астейдил тиктеген Айоол калыбын бузбай жооп берди* (Н.С. «К.», 69), *Көрсө. ата тапшынинен, бийлик түйшүгүнөн оору болбос экен го* (М.Ү. «А. а.», 36), *Чал өрүктөрдүн шактарын кармалап келатып, кокусунан былтыркы жылдан калган газанекке көзү түштү. Сапсары как өрүк – газанек, жакын эле шакта турду* (Н.С. «Күн б.», 135),

б) Тексттеги диалектизмдерди синонимдеш адабий варианты менен кош сөз түрүндө колдонуу аркылуу диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүү. Мында адабий-диалектилик же, тескерисинче, диалектилик компоненттер бирин-бири тактап, туюндурулган түшүнүк жалпыланып, кош сөз «речке көркөмдүк киргизүүчү тилдин стилдик каражатына» [2:109] да айланат: *Мунун кайда-салты улуукичүүгө бирдей* (М.Ү. «С. ж.», 125), *Дуңкүйүп бири-бирибизди аяр карап жүрүп коркунучка акыл-үшүбүздү алдырып койбодукпу? – деп кысылган үнүн катуураак чыгарып калды* (М.Ү. «А. а.», 42), *Айрым өрүктөрдүн чым түрткөн бакубат тамырларынын жон-сээрү күрсүйө, жер бетине көрүнүп турду* (Н.С. «Күн б.», 20).

в) Диалектизм туюнткан түшүнүктү сыпаттоо, ага мааниси жакын сөз айкаштарынын көмөгүндө чечмелөө менен түшүндүрүү: *Анан үч төрт жыл удаасы менен түшүм бербей, кара газан болуп* (мөмө албай кууранкы тартуу) *калды эле, жерди ээлеп жесир турат, ордун пайдаланалы деп, эми ойжайына тек койбой кескени калышты оолугуп* (Н.С. «Күн б.», 31), *Кыйлада өзүнө келип, акыл-үшүн пейшедиби* (оңолуу), *жан жактарына көз чаптырып, алысты-алысты караган болуп, сөзүн баштады* (М.Ү. «С.ж.», 120), *Учунуп* (ооруп), *үйүнө жетип жыгылып, тил-сөздөн калып, учукташып жатып, молдого окутуп жатып, араң жолдон кайтарбадыбы* (М.Ү. «С.ж.», 120).

г) Каармандардын кебинде диалектизм,

автордук кепте адабий вариантын же мунун тескерисинче колдонуу аркылуу түшүндүрүү: - *А-а, абам бугун да мас болуп келди. – Бала өз атасын аба дечу* (Н.С. «Күн б.», 16).

Диалектизмдердин маанилерин тексттин өзүндө, анын лексикалык фон-ыраатынан бөлбөй түшүндүрүү - Н.Сайдуллаев үчүн өтө мүнөздүү ыкма. Иликке алынган төрт китебинин «Күн башбакты» повесттер жыйнагында гана эки сөзгө (**чарбы** – эчкинин майы, **каргез** – суутуу (Н. С. «Күн б.», 76, 117) шилтемеде түшүндүрүү берген.

2. Диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүүдө шилтеме ыкмаларды колдонуу. Жазуучу М.Үсөнов үчүн ушул усулдун мүнөздүү экенин белгилөөгө тийишпиз. Ал шилтеме түшүндүрмөлөрдү диалектизмдерден тышкары өзү азыркы адабий лексикадан кескин өзгөчөлөнгөн, окурмандарга түшүнүксүз деп эсептеген эскирген сөздөргө, эскирген ономастикалык аталыштарга, жаңы сөздөргө да берет. Ал диалектизмдердин маанилерин чечмелөөнүн жогоркудай ыкмаларын бардык чыгармаларында бирдей колдоно жүрбөйт. Алсак, алгачкы «Ааламдар алкагы» (2000) романында шилтемеде түшүндүрүүлөр учурабаса, анча көлөмдүү эмес (80 бет) кийинки «Сакылар жери» романында 17 диалектизмдин маанилерин шилтемеде чечмелеген. Албетте, бул калемгердин жеке стилдик өзгөчөлүгү, ар бир жаңы чыгармасын жаңы ыкмада жазуу мүдөөсү менен байланышат. Канткенде да, диалектизмдердин маанилерин тикеден-тике түшүндүрүүнү ашыкча колдонуу окуу процессине тоскоол болуп, окурмандын көңүлүн алагды кыларын изилдөөчүлөр белгилеп жүрүшөт [175:20].

Жыйынтыктай келсек, иликтөөгө алынып жаткан көркөм чыгармалардын авторлору түштүк батыш диалектисинин өкүлдөрү болгондуктан, нары чыгармаларда сүрөттөлгөн окуялар ошол аймакта өткөн азыркы же байыркы турмуш болгондуктан, аталган диалектиге мүнөздүү диалектилик сөздөр акын-жазуучулардын чыгармаларынан белгилүү деңгээлде орун алышы мыйзам ченемдүү жана калемгердин тилдик-табиттик өзгөчөлүгүнө, мезгилдеги тилдик саясатка, чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүкөрүнө ж.б. жагдайларга байланыштуу деп айтууга болот.

Чыгармачылык өзгөчөлүктөр лексикалык диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүүдөн да көрүнөт. Бул жагдайда, Н.Сайдуллаев түшүндүрүүсүз тике жана текстте чечмелөөнүн ар түрдүү жолдорун колдонгон сөз чебери болсо, М.Үсөн түшүндүрүүнүн аралаш ыкмаларына көнгөн калемгер.

Адабияттар:

1. Жалилов А. Диалектилик сөздөрдүн орфографияланышы. Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткө-

- рүлүүчү илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистери. –Б., 1991.
2. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: I бөлүм: Фонетика жана морфология. – Фурунзе: Илим, 1980. (540 б.)
 3. Тургунбаев С. Жаңы романдын жаңылыгы ҮҮ Үсөнов М. Ааламдар алкагында: Роман. –Б.: Сабыр, 2000. (3-8-б-р)
 4. Файзуллаев Б.Ф. Диалектизмы в языке художественных произведений: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.02.–Ташкент, 1979. (24 б.)
 5. М.Ү.«А.а.» - М.Үсөнов. Ааламдар алкагында: Роман.– Б.:Сабыр, 2000. -176 б.
 6. М.Ү. «С. ж.» - М. Үсөнов. Сакылар жери: Тарыхый роман. – Б.: Сабыр, 2001. -200 б.
 7. «Т.б.» - Тоо булагы: Жаш жазуучулардын аңгемелери. – Ф.: Кыргызстан, 1980. -280 б.
 8. Н. С. «К.» - Н. Саади. Кызыл: Роман. – Ош, 2007. -304 б.
 9. Н. С. «Күн б.» - Н. Сайдуллаев. Күн башбакты: Повесттер жана аңгеме. – Б.: Адабият, 1991. -160 б.
 10. Н. С. «Х.Ш.» - Н.Сайдуллаев. Хан Шырдак: Роман дастан. – Ош, 2000. -272 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Токоев Т.